

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

प्रेमनाथ रामदासी

सारांश : जागतिकीकरण ही 1990 नंतरच्या काळातील एक अत्यंत महत्वाची घटना आहे. तिने देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशा विविध क्षेत्रांवर दूरगामी परिणाम केलेला दिसून येतो. अर्थव्यवस्थेतील घसरण थांबविण्यासाठी नवव्या दशकात आपण मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करतांना जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण ही त्रिसुत्री अंगीकारली. तेंव्हा प्रारंभी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया म्हणजे निव्वळ आर्थिक स्वरूपाची आहे असा सर्वांचाच अंदाज होता. पण पुढे हळूहळू या प्रक्रियेचे विराड आणि जटील स्वरूप लक्षात येऊ लागले. तिच्या परिणामांनी सर्व क्षेत्रे अक्षरशः ढवळून निघाली. सर्वसाधारणपणे जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक होणे असे म्हटले जाते. पण जागतिकीकरणाची संकल्पना इतकी सहजसोपी नाही. डॉ. प्रभा गणोरकर म्हणतात, "उत्पादन, उपभोग, वस्तूंचा व्यापार, आंतरराष्ट्रीय अर्थनितीचा पाया असलेली मालमत्ता यांच्या बदलत्या स्वरूपांमधून उदय पावलेल्या आर्थिक, सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संरचना प्रक्रियांचा संच म्हणजे जागतिकीकरण."

प्रस्तावना :

या व्याख्येवरून जागतिकीकरणाचे सांस्कृतिक अभिसरणाशी असलेले नाते अधोरेखित होते. वसंत आबाजी डहाके जागतिकीकरणाविषयी म्हणतात, "जागतिकीकरण ही भिन्न भिन्न आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांना सामावून घेणारी संज्ञा आहे."² जागतिकीकरणाच्या या व्यापक स्वरूपामुळे तिच्या परिणामांचे स्वरूपही बहुस्तरीय असल्याचे दिसते. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागात जागतिकीकरणचे परिणाम भिन्न आहेत. ग्रामीण भागाचे सत्व आणि स्वत्व या प्रक्रियेने धोक्यात आलेले दिसते. शेती हा ग्रामीण व्यवस्थेचा कणा आहे. तोच या प्रक्रियेने मोडकळीस आला. या प्रक्रियेमुळे शेतीमाल आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी खुला झाला. त्यामुळे भारतातील शेतक-यांवर परदेशातील शेतक-यांबरोबर स्पर्धा करण्याची वेळ आली. वास्तविक पाहता शेतीच्या बाबतीत भारत आणि युरोपातील स्थिती पूर्णतः भिन्न आहे. भारतातील 70 ते 80 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. युरोपातील फक्त 20 ते 30 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. अमेरिकेतील अल्पभूधारक शेतकरीसुद्धा शेकडो एकरांचा मालक असतो. शिवाय तेथे शेतक-यांना प्रचंड सवलती मिळतात. गोविंद पानसे लिहितात, "हजारो एकर जमिनीचा मालक असलेल्या अमेरिकन शेती कंपनी आणि अर्धा एकर जमिनीचा मालक असलेला भारतीय शेतकरी यांची खुली स्पर्धा लावली तर काय होईल? अनुभव असा सांगतो की, भारतीय शेतक-यांना आत्महत्या कराव्या लागतील."³ साहजिकच वाढत्या शेतकरी आत्महत्या हा जागतिकीकरणाचाच परिणाम मानावा लागेल. याशिवाय या प्रक्रियेमुळे शहरे झगमगीत झाल्यामुळे ग्रामणी भागातून शहराकडे स्थलांतर करणा-यांची संख्या वाढू लागली. ग्रामीण भाग ओस पडला. जागतिकीकरणामुळे शहरांवर झालेल्या परिणामांचे स्वरूप काहीसे वेगळे आहे. शहरांच्या विकासाला ही प्रक्रिया पूरक ठरलेली दिसते. शहरांमध्ये औद्योगिकीकरण वाढले. त्यामुळे रोजगार वाढला. परिणामी लोकसंख्येचे केंद्रीकरण झाले. माध्यम कांतीमुळे शहरांमध्ये लखलखाट निर्माण झाला. संगणक व ई विश्वामुळे जीवनव्यवहार सुकर व सुखकर झाले. मॉल्समुळे नागरिकांना दर्जेदार वस्तू सहज मिळू लागल्या. त्याचबरोबर काही समस्याही निर्माण झाल्या. विशमता वाढली, दारिद्र्य वाढले. चंगळवाद फोफावला. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, "जागतिकीकरणामुळे दूरदूरचे समाज जवळ येतात, हे अगदी खरे आहे. यामुळे अर्थात जवळ जवळ नांदणारे समाज मात्र एकमेकांना दुरावतात."⁴ थोडक्यात जग जवळ आले पण मासे मात्र परस्परपांसून दुरावली. सतत संगणकापुढे बसल्यामुळे नैराश्य, कृत्रिमता, उदासिनता यांसारखे आजार बळावले.

जागतिकीकरणाच्या बहुव्यापी परिणामांमुळे त्याचे साहित्यात पडसाद उमटणे अगदी स्वाभाविक होते. मराठी साहित्यात कविता, कादंबरी आणि नाटक या प्रकारांमध्ये जागतिकीकरणाचा प्रभाव असणा-या साहित्यकृती दाखविता येतात.

मराठी कादंबरीमध्ये जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवणा-या काही कादंब-या दिसून येतात. त्यामध्ये विजय तेंडूलकर (कादंबरी-2), श्याम मनोहर (कळ), रंगनाथ पठारे (नामुशकीचे स्वगत), दिनानाथ मनोहर (मंचंतर), मकरंद साठे (अच्युत आठवले आणि आठवण, ऑपरेशन यमू), सदानंद देशमुख (तहान बारोमास), मेघना पेठे (नातिचरामि), कविता महाजन (ब्र) यांचा समावेश होतो. कादंबरी हा बहुकेंद्री साहित्यप्रकार आहे. मानवी जीवनाच्या विशालतेचे चित्रण

कादंबरीत येणे अपरिहार्य असते. जागतिकीकरणाच्या मानवी जीवनावर झालेल्या खोल परिणामांमुळेच त्याचे मराठी कादंबरीत प्रतिबिंब उमटलेले दिसते.

मराठी रंगभूमीही जागतिकीकरणाला भिडताना जाणवते. डिगारा (सतीश पावडे), आत्महत्या (सदानंद बोरकर), ते पुढे गेले (मकरंद साठे), भंकस (श्रीकांत सराफ), सरी गं सरी (गिरीधर पांजडे), इट्स ऑल राईट (सुधीर कुलकर्णी), घुसमट (विजय भालेकर), दर्शन (श्याम मनोहर) या नाटयकृती जागतिकीकरणाच्या परिणामांना रंगभूमीवर आणताना दिसतात. जागतिकीकरणामुळे कोलमडलेली कृषिव्यवस्था, सेझ, व्यापार, खाजगीकरण, चंगळवार, मानवी नात्यांमधील तुटकपणा आदी आशयसूत्रांना कवेत घेत या नाटयकृती जागतिकीकरणाच्या परिणामांना मुखर करताना दिसतात.

कविता हा साहित्यप्रकार जागतिकीकरणाला अधिक सक्षमपणे सामोरे जाताना दिसतो. जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे चित्रण करणारी कविता मराठीमध्ये मोठया प्रमाणात लिहीली जाताना दिसून येते. ग्रामीण कवितेमध्ये इंद्रजित भालेराव, टाहो, पेरारूप श्रीकांत देशमुख (बळीवंत, आषाढमाती), संतोष पवार (भ्रमिष्टाचा जाहिरानामा, पिढीपेस्तर प्यादेमात), प्रवीण बांदेकर (खेळखंडोबाच्या नावानं), एकनाथ पाटील (खुंटयावर टांगलेली दुःख), जयराम खेडेकर (मेघवृष्टी), नारायण सुमंत (सातबारा), अजय कांडर (आवानओल), प्रकाश किनगावकर (गावाच्या आकाभोवती), केशव देशमुख (पाढा, अनवाणी चालणारे पाय) या कवींनी जागतिकीकरणावर भाश्य करणारी कविता लिहीलेली दिसून येते. महानगरीय कवितेमध्ये हेमंत दिवटे (थांबताच येत नाही, चौतिशीपर्यंतच्या कविता), वर्जेश सोलंकी (वर्जेश ईश्वरलाल सोलंकीच्या कविता, ततपप), संजीव खांडेकर (सर्व इंजिन, ऑल दॅट आय वान्ना डू), श्रीधर तिळवे (क. व्ही. स्त्रीवाहिन), मन्ना जोशी (ज्याम मजा), नितीन कुलकर्णी (सगळं कसं अगदी सैफेना), मिनाक्षी पाटील (इज इट इन युवर डिएन), हे कवी जागतिकीकरणाच्या परिणामांची नेमकी चिकित्सा करताना दिसतात. दलित कवितेमध्ये अरुण काळे (नंतर आलेले लोक, ग्लोबलचं गावकूस), महेंद्र भवरे (महासत्तेचे पीडादान), उत्तम कांबळे (जागतिकीकरणात माझी कविता), लोकनाथ यशवंत (आता होउनु जाउ द्या, पुन्हा चाल करूया), धम्मपाल रत्नाकर (हॉटेल माझा देश) यांची कविता जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने महत्वाची वाटते.

एकूणच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा मराठी साहित्यावर परिणाम झालेला दिसतो. वर्तमानाला प्रतिक्रिया देण्याचा साहित्याचा स्वभाव असतो. मराठीतील बहुतांश साहित्य हे स्वान्तसुखाय भावनेने लिहीले गेले असते तरी 1990 नंतर त्यामध्ये परिवर्तन होउनु बदलत्या वर्तमानाचे भान साहित्यातून प्रकट होउनु लागले. त्याला जागतिकीकरणाची प्रक्रिया काही प्रमाणात कारणीभूत आहे. या प्रक्रियेने मानवी जीवन आणि मूल्यव्यवस्थेसमोर उभी केलेली आव्हाने साहित्यिकांना आकृष्ट करू लागली आणि 1990 नंतरच्या साहित्यातून त्याचे प्रतिबिंब उमटू लागले. अर्थात जागतिकीकरणाच्या सर्वकश आकलनापासून मराठी साहित्यिक अद्यापही खूप दूर आहेत. या प्रक्रियेच्या परिणामांचे अन्वयार्थ लावण्याचे सशक्त प्रयत्न अजून होणे बाकी आहे. आजच्या काळात अत्यंत गांभीर्याने आणि ठाम भूमिका घेउनु लिहीणा-या नव्या दमाच्या साहित्यिकांकडून भविष्यात जागतिकीकरणाच्या समग्र आकलनाचे चित्रण करणारे साहित्य अपेक्षित आहे यात शकाच नाही.

संदर्भ :-

1. गणोरकर, प्रभा, जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी साहित्य (लेख), जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, संपा, शरद गायकवाड व सुनिल शिंदे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे पृ. 124.
2. डहाके, वसंत आबाजी, जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा व साहित्य: सद्यस्थिती व भवितव्य (लेख), जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, उनि. पृ. 20
3. पनसरे, गोविंद, जागतिकीकरण आणि शेतक-यांचे प्रश्न, महाराष्ट्र राज्य किसान सभा प्रकाशन, पृ. 4.
4. नेमाडे, भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाड. मय गृह प्रकाशन, मुंबई.